

Jan Al Saheb:

Územní vývoj přímé majetkové držby olomouckých biskupů v letech 1553-1619.

SAP 62, 2012, s. 3-40.

Úvod

Pozemková držba představovala v průběhu dějin až do nástupu občanské společnosti vedle urozenosti jeden z hlavních zdrojů politické moci a zároveň byla základním prostředkem k utváření hospodářského a ekonomického potenciálu každého feudála. Snaha ovládat co největší územní rozsah tedy úzce souvisela s úsilím o rozšíření či upevnění politického vlivu každého aristokrata. Z této obecné charakteristiky ničím nevybočuje ani dlouhá řada olomouckých biskupů. V následující studii se pokusíme nastínit vývoj pozemkové základny biskupství, a to se zřetelem na bezprostřední majetkovou držbu biskupu, tedy na a komorní statky. Chronologickým rámcem jsme přitom zvolili předběllohorskou etapu, která znamenala z hlediska územního vývoje mensy velmi významné období postupné konsolidace a posléze také rozšiřování jejího celkového územního rozsahu. Léta 1553 a 1619, které jsme stanovili za chronologické mezníky zkoumané problematiky, vycházejí z událostí bezprostředně korespondujících s vývojem olomouckého biskupství a jeho statků. První z nich je rokem, v němž usednul na olomoucký biskupský stolec Marek Khuen (episkopát 1553-1565). Právě jím byla zahájena řada biskupů, kteří na svých statcích začali s cílenou restrukturalizací v hospodářské oblasti (pomineme-li rybníkářství, které bylo zaváděno již za předchozích biskupů), což se odrazilo přirozeně rovněž v územně-správních poměrech mensy. Období druhé poloviny 16. a počátek 17. století se tedy v obou uvedených ohledech výrazně liší od předcházející etapy předběllohorského období. Druhý mezník, rok 1619, vychází z přelomových událostí, jimiž biskupství a jeho dominium prošlo. Výbuchem stavovského povstání na Moravě, v jehož důsledku musel nedobrovolně zemi opustit tehdejší olomoucký biskup, kardinál František z Ditrichštejna (episkopát 1599-1636), byla nastoupena cesta ke konfiskaci veškerých mensálních a komorních statků vzbouřenými stavy, což zároveň vytváří přirozený chronologický mezník. Oprávněnost jeho volby navíc potvrzuje i obecně vžitě členění dějin českých zemí, v němž se událostmi stavovského povstání uzavírá tzv. předběllohorské období.

Právní struktura přímých biskupských držav

Proces koncentrace a formování územní držby olomouckého biskupství lze označit za dlouhodobý a značně složitý. Vždyť krátce po založení, respektive znovuobnovení biskupství v roce 1063 disponovala tato církevní instituce jen několika lokalitami a nic nenasvědčovalo tomu, že by se olomoucké biskupství mohlo během následujících pěti staletí zařadit k největším pozemkovým vlastníkům na Moravě. Zejména v období do počátku 15. století se pozemková základna biskupství rozrůstala prakticky výhradně formou pro církevní instituce nejtypičtější, tedy donacemi. Nejstarší písemnou zmínkou, týkající se rozsahu majetkové držby olomouckého biskupství, je listina biskupa Jindřicha Zdíka (episkopát 1126-1151) z počátku čtyřicátých let 12. století. Jmenovitě je v ní uvedeno 205 lokalit (v mnoha případech šlo pouze o části vsí), přičemž pod přímou biskupskou správou jich náleželo pouhých dvacet. Jednotlivé destinace rovněž ještě nevytvářely souvislý územní celek a rozkládaly se takřka po celé Moravě, 6 vsí se dokonce nacházelo ve východních Čechách. Zdíkova listina kromě jiného dokládá postupný proces vnitřního rozčleňování zprvu jednotně spravovaného

majetku „olomouckého kostela“, tedy biskupství. Vyhraňování jedno-tlivých druhů církevních pozemkových majetků i platů, které pokračovalo i ve 13. století, vedlo k výrazným vnitřním přesunům ve prospěch biskupa a biskupství jako celku, a to zejména na úkor kapituly, k níž byly počítány rovněž majetky probošství a arcijáhenských kostelů. V době episkopátu Bruna ze Schaumburku (episkopát 1245-1281) drželo biskupství celkem 199 lokalit, z toho 13 měst. Úbytek celkového počtu destinací vzhledem k situaci z poloviny 12. století je dán především faktem, že poklesl podíl lokalit, v nichž biskupství drželo jen ně-kolik lánů. Naopak množství celých vsí v majetku „olomouckého kostela“ několikanásobně vzrostlo. Nezanedbatelný podíl na tom měla intenzivní kolonizační činnost podporovaná biskupem Brunem. Ke konci jeho episkopátu sledujeme uvnitř majetků biskupství již zřetelný přesun ve prospěch biskupa, který disponoval čtyřnásobkem statků, než držela kapitula a kostel sv. Václava dohromady. Zároveň se již konstituovalo několik kompaktnějších územních celků, které vytvořily základ pozdějších mensálních, komorních, ale i kapitulních a lenních držav olomouckého biskupství.

Ačkoliv již v listině Jindřicha Zdíka z počátku 40. let 12. století jsou majetky olomouckého biskupství vnitřně rozčleněny mezi jednotlivé subjekty (biskupa, kapitolu, probošství, arcijáhenské kostely aj.), k pregnantnější diferenciaci a vymezení došlo teprve v souvislosti se zavedením lenního systému, aplikujícího do moravských poměrů zvyklosti magdeburského práva. Za tvůrce manské soustavy olomouckého biskupství je pokládán biskup Bruno, který poprvé udělil část svých držav v léno roku 1249. Existenci vlastního lenního zřízení Olomoucensis pak s definitivní platností potvrzovala listina vydaná českým králem Přemyslem Otakarem H. dne 8. ledna 1274. Vzhledem k tomu, že veškerý pozemkový majetek olomouckého biskupství byl považován za léno českých králů, do jejichž rukou také skládal nově zvolený biskup lenní přísahu, stala se biskupská léna „podlény“ (Afterlehen) českého státu.

V souvislosti se zavedením vlastního manského systému vystoupila do popředí rovněž otázka právního členění ostatního pozemkového majetku biskupství. Vedle kapitulních statků, které postupně pohltily državy probošství a jednotlivých arcijáhenských kostelů, se během 12. -13. století etablovaly rovněž pozemkové majetky tvořící přímou hospodářskou základnu (mensu) jednotlivých biskupů. Z hlediska právního postavení byly tyto bezprostřední biskupské majetky, podobně jako kapitulní či lenní statky, zcela vyjmuty z pravomoci zemských úřadů a podléhaly jurisdikci manského soudu. Ve vztahu k českým panovníkům rozdělil na statky mensální a komorní. Mensální neboli stolní državy byly vyčleněny z původního majetku České koruny a ve vztahu k ní šlo tedy o léna korunní. Na opak statky komorní byly olomouckým biskupům postoupeny z držav královské české komory, z čehož vyplývá, že je lze v korelaci s královskou komorou označit za léna komorní. Mentální a komorní državy olomouckého biskupství vy tvářely společné tzv. biskupskou mensu, tedy de facto biskupské „dominium speciale“, sloužící k hospodářskému a ekonomickému zajištění biskupů. jejich užšího dvora a v neposlední řadě také rozsáhlého patrimonálního aparátu na jednotlivých dominiích.

V průběhu vrcholného středověku ovšem nebyla hranice mezi mensou a lenními statky ještě zcela konstantní a nezdědko docházelo k libovolným přesunům v právním postavení jednotlivých domén. Mnohá manství tak byla přičleněna k mense a naopak některá původně mensální a komorní dominia či jejich části biskupové udělovali v léno. K ustálení právního charakteru jednotlivých složek „dominia generale“ olomouckého biskupství došlo teprve později, přičemž v předbělohorském období již bylo převedení lenního statku v mensální a naopak značně složité, nikoliv však nemožné. V těchto případech se dbalo na dodržení stanovených podmínek, které sumarizovalo zejména manské zřízení z roku 1538 a jeho pozdější doplňky. Lenní řád vydaný v roce 1573 biskupem Janem Grodeckým

(episkopát 1572-1574) například zavazoval many v případě prodeje jejich manského statku, aby jej poskytli k odkoupení nejprve, olomouckým biskupům a teprve v případě, že by o něj nebyl z jejich strany zájem, mohli prodat lenní statek dalšímu zájemci. Nový držitel pak byl povinen ihned po převzetí za-koupeného panství složit lenní přísahu. Majetkové přesuny mezi mensou a lenními statky se proto děly již téměř výhradně ve prospěch mensy, k níž mohla být přivtělována také tzv. odumřelá (to je uprázdněná) léna. Status uprázdněného léna koneckonců přinášel biskupské mense (v této souvislosti chápeme pojem mensa rovněž ve smyslu finanční komory) užitek i v případě, že takový statek k ní nebyl připojen, neboť do doby, než bylo manství uděleno některému z nových uchazečů, plynuly veškeré výnosy z jeho hospodářství právě do biskupské pokladny.

Územní expanze mensy do roku 1619

Během druhé poloviny 16. století docházelo k pozvolnému scelování a rozšiřování jednotlivých mensálních a komorních panství především prostřednictvím přikupování drobných územních držav (jak manských, tak i zemskodeskových). Tímto způsobem se původní středověká panství tvořená shluky drobnějších majetků, příslušejících k biskupským hradům a městům, proměňovala v teritoriálně kompaktně vymezená a uzavřená dominia s minimem lokalit držených jinou vrchností. Průvodním znakem tohoto vývojového trendu bylo pohlcování drobné šlechty a přeměna mnoha původně lenních statků v mensální. V některých konkrétních případech se ovšem během 16. století setkáváme rovněž s opačným územním vývojem. Navýšení objemu pravidelných finančních příjmů biskupské pokladny totiž zapříčinilo i částečné zmenšení rozsahu bezprostředních domén. V roce 1550 kupříkladu biskup Jan Dubravius (episkopát 1541-1553) výměnou za právo na tzv. vinný desátek v Polešovicích na statku velehradského kláštera postoupil králi Ferdinandovi I. mensální ves Újezd.⁽⁴⁴⁾ Jak se brzy ukázalo, tato územní ztráta nebyla trvalého charakteru, neboť další olomoucký biskup. Marek Khuen (episkopát 1553-1565), již v plné míře rozvinul úsilí o scelování svých mensálních držav. V roce 1555 nejprve získal ze zástavy vsi Spytihněv a Topolná, rok nato (1556) připojil k panství Kroměříž ves Kotojedy, díl Jarohněvic a osedlého v Drahlově a v září roku 1560 se mu podařilo získat zpět také statek Újezd. Ten společně se vsí Hostěrádky odkoupil za sumu 13 500 zlatých (neboli 6 500 kop českých grošů) od císaře Ferdinanda I., respektive moravských stavů. Rozšíření přímé územní držby si sice vyžádalo enormní aktivizaci biskupských finančních zdrojů, nicméně podle všeho nenastal se splatností uvedené sumy zásadnější problém a kupní cena byla uhrazena z okamžitého půlročního výnosu mensy. K faktickému převzetí statku Újezd a vsi Hostěrádky došlo prostřednictvím Khuenových zmocněnců Prokopa z Vlasatic a Filipa Lískovského z Fryštáku v polovině října roku 1560. Dva roku nato pokračoval Marek Khuen v budování nové domény v okolí Újezdu přikoupením části lenního statku Modřice v ceně 600 zlatých od Václava Želeckého z Počernic. Svou pozornost posléze biskup obrátil rovněž k další z mensálních držav když se mu v roce 1564 podařilo rozšířit panství Mírov o rozsáhlé manství s centrem ve Zvoli. Kupní smlouvou ze dne 12. září téhož roku Marek Khuen získal za sumu 17 500 zlatých od vladky Erazima Weizingera ves Zvoli s pivovarem a dále vsi Vlachov, Ráječek, Lukavíc, Slavoňov, Javoří a díly vsí Krchleby a Starý Maletín. Splátky za bývalé zvolské manství po Khuenově smrti vyplácel s velkými obtížemi nový biskup Vilém Prusinovský (episkopát 1565-1572), kterému se však podařilo navzdory výraznému finančnímu zatížení mensy zakoupenou državu udržet.

Biskup Prusinovský navázal na úsilí svého předchůdce a během let 1566-1567 dotvořil novou doménu soustředěnou v okolí městečka Modřic. Nejprve prostřednictvím svého hofrychtěře, Václava Podstatského z Prusinovic, odkoupil od mana Jana Pačlavského z Hofu za sumu 6 100 zlatých zbylou

část modřického léna se vsí Želešice a dílem městečka Šlapanic a v následujícím roce získal za 2 900 zlatých rovněž sousední lenní statek Chrlice včetně tamního dvora, tvrze a rybníků. V první fázi byly nově přikoupené statky Modřice a Chrlice správně přiřčeny k nedalekému panství Vyškov, ovšem později se při jejich správě uplatnilo nové členění, v jehož rámci vytvořily správní jednotku s cen-trem při vrchnostenském dvoře v Chrlicích. O cílevědomém budování jihomoravských mensálních domén svědčí rovněž fakt, že v březnu 1566 dokonce Vilém Prusinovský uzavřel s brněnskou kapitulou nájemní smlouvu, prostřednictvím níž si zaručil na dobu čtyř let veškeré výnosy panství Velešovice, tvořeného 15 obcemi, a také pivovarem. Ročně se kapitule zavázal odvádět 1 000 zlatých a snad kalkuloval i s trvalým připojením této rozsáhlé državy k chrlickému či vyškovskému panství. Ačkoliv výnos velešovického statku nebyl jistě zanedbatelný, nebylo v Prusinovského ekonomických silách toto zboží dlouhodobě udržet, a tak se po čtyřech letech vrátilo opět do přímého držení kapituly. Naopak zvyšující se finanční tíseň přiměla biskupa k rozsáhlým půjčkám, jejichž prostřednictvím mohl splatit alespoň pohledávky za statky Modřice a Chrlice. Ani v nepříliš uspokojivé finanční situaci ovšem biskup zcela nerezignoval na cílevědomé a koncepční rozšiřování mensálních a komorních držav prostřednictvím pohlcování jednotlivých drobných manství. Od svého vyškovského úředníka, vladky Pavla Nesylovského z Nesylova, kupříkladu odkoupil za 600 zlatých drobné léno v rámci vyškovského panství. Roku 1567 pak Vilém Prusinovský využil na dominiu Hukvaldy hospodářského úpadku vladky Jiříka Fajtla z Pomazed, kterého přiměl odprodat ve prospěch mensy [...] fojstství manský před Brušperkem za 1 000 zl[atých] [...]. Nutno podotknout, že ani v jednom případě nebyla suma za odkoupené majetky vyplacena jednorázově, nýbrž formou dlouhodobých, poměrně nízkých splátek. Momentální nesolventnost biskupa Prusinovského stála v roce 1567 s velkou pravděpodobností dokonce za nezdařeným pokusem připojit k mensálnímu panství Mírov statek Střítež. Ačkoliv jej nejprve biskup hodlal od Jindřicha Podstatského z Prusinovic za částku 3 500 zlatých odkoupit, ve skutečnosti byl navzdory aktivizaci veškerých finančních zdrojů schopen ve splátkách vyplatit pouze 2 000 zlatých. Za nastalé situace se Prusinovský rozhodl postoupit střítežské zboží alespoň mensálnímu poddanskému městu Mohelnici. Ves Střítež se dvorem, a vsi Svinov a Vacetín se tak na základě ujednání z 11. července 1567 staly přímým majetkem města, které vyplatilo biskupovi sumu vloženou do transakce a zároveň převzalo zbylou část jeho závazku vůči Jindřichu Podstatskému z Prusinovic. Jediným ziskem olomouckého biskupství tak zůstalo právo honu a lovu na střítežském statku, které si Vilém Prusinovský na Mohelnických vymínil.

Uvedené zboží však nebylo součástí stolních statků olomouckého biskupství, a tak v případě jakékoliv soudní pře týkající se této državy, mohli být biskupové jako mohelnická vrchnost pohnáni k zemskému a nikoliv vlastnímu manskému soudu. Teprve v roce 1580 se podařilo biskupovi Stanislavu Pavlovskému na zemském sněmu prosadit změnu právního postavení vsi Stříteze, Svinova a Vacetína tak, že jako poddanské zboží stolního města Mohelnice měly náležet k jurisdikci manského, nikoliv již zemského soudu.

Necelý rok po neúspěšném pokusu připojit k mensálnímu dominiu Mírov tři výše uvedené lokality se naopak biskupovi Vilému Prusinovskému podařilo počátkem dubna 1568 tuto državu rozšířit o hrad, dvůr a statek Bludov, který zakoupil za sumu 11 000 zlatých od Bedřicha st. ze Žerotína. Podobně jako ve všech výše uvedených případech byla částka za získané zboží vyplácena v několika splátkách. Vzhledem ke značnému nárůstu zadluženosti Prusinovského následovníka, biskupa Jana Grodeckého (episkopát 1572-1574), však musela být bludovská država již roku 1573 opět odprodána a transformována v manský statek, takže ani tento Prusinovského pokus o scelení mírovského dominia neměl dlouhodobý charakter. Naopak trvalým ziskem bylo připojení vsi Rychaltic hukvaldskému

panství v roce 1570. Počátkem roku 1572 se ještě Prusinovský pokusil připojit k mensálnímu panství Kroměříž statek Chropyně. O koupi jednal s jeho tehdejší držitelem, Václavem st. Haugvicem z Biskupic, pro tento sjednal několik úvěrů a dokonce již nechal sepsat koncept kupní smlouvy, Ovšem náhlá smrt mu již nedovolila transakci uskutečnit. Avšak ani administrátoři sede vacante, ani nově zvolený biskup Jan Grodecký se následně vzhledem k finančním nesnázím biskupství nepokusili jednání o zisk Chropyně znovu nastolit. Biskup Vilém Prusinovský si velmi dobře uvědomoval význam proměny jednotlivých mensálních držav ve velká, vnitřně uzavřená a hospodářsky soběstačná dominia. V jejich cíleném budování a upevňování totiž v dlouhodobém horizontu rozpoznal jediné východisko z finanční krize, do níž biskupská pokladna od poloviny 16. století stále více zabředávala. Je nepochybné, že biskup, pocházející z moravského prostředí, byl obeznámen s totožnými trendy, které již od první poloviny 16. století aplikovala na svých državách moravská i česká vysoká šlechta. Připomeňme na tomto místě kupříkladu vybudování rozsáhlých rodových domén Pernštejnů či Rožmberků. Po celou dobu episkopátu Viléma Prusinovského tak kromě postupné přeměny hospodářské struktury biskupských dominií probíhal s aktivizací takřka veškerých momentálních finančních zdrojů také pozvolný proces scelování a rozšiřování mensálních domén. Toto konstatování nemůže příliš devalvovat ani fakt, že některé výše uvedené konkrétní pokusy o územní rozšíření či slečení stolních statků ztroskotaly.

Po roce 1579 došlo s nástupem biskupa Stanislava Pavlovského (episkopát 1579-1598) na olomoucký biskupský stolec k opětovné konsolidaci poměrů uvnitř biskupství, byť finanční situace nebyla o mnoho lepší než v průběhu let 1572-1578, kdy mensu zatížily četné výdaje ve spojitosti s pohřby, respektive volebními akty biskupů Viléma Prusinovského a jeho tří následovníků, tedy Jana Grodeckého, Tomáše Albína z Helfenburku. a Jana Mezouna z Telče. V rámci konsolidace ekonomické a hospodářské základny své moci se Stanislav Pavlovský navzdory omezeným finančním možnostem snažil v územní politice cíleně navázat na úsilí svých předchůdců, především Viléma Prusinovského. Podobně jako on si byl totiž vědom významu scelování a rozšiřování územního rozsahu přímé biskupské držby, a to ve spojitosti s její vrcholící restrukturalizací v hospodářsky nezávislý organismus, postavený na základech režijního hospodaření a uzavřeného vnitřního trhu. Právě v souvislosti s budováním režijního velkostatku jako dominantního faktoru biskupské vrchnostenské ekonomiky se jevilo scelování a rozšiřování teritoriálního rozsahu biskupského „dominia speciale“ jakožto potenciálního odbytiště režijní výroby jako velmi podstatné, byť rozvoj režijního podnikání samozřejmě nemusel zákonitě sám o sobě záviset výhradně jen na rozsahu panství. Přesto je zřejmé, že čím větší byla rozloha zalidněnost biskupských dominií, tím příznivěji se jevily podmínky pro rozvoj vnitřního obchodu a celkové ekonomiky vrchnostenského velkostatu. Vezmeme-li však v potaz rozšiřování rozlohy dominia na jedné a jeho vnitřní scelování v kompaktní celek na druhé straně, jeví se z hlediska úspěšnosti hospodářského rozvoje panství jako podstatnější předpoklad jeho scelení, V mnoha případech byl tento proces ovšem pouze předstupněm k následné územní expanzi S vědomím veskrze pozitivních dopadů rozšiřování stávající územní rozlohy biskupské mensy na její dlouhodobou ekonomickou výnosnost Stanislav Pavlovský v listopadu 1581 odhodlal za částku 36 000 zlatých zakoupit od Jiřího Lohova frýdecko-místeckého panství, rozkládající se na pomezí Slezska a Moravy, přímém sousedství mensálního dominia Hukvaldy. Biskup již v okamžiku uzavření kupní smlouvy evidentně kalkuloval s přičleněním frýdecko-místeckého statku k mense, o čemž svědčí také učiněné správní kroky (správou panství byl pověřen nejprve Hanuš Pavlovský a posléze třetí z bratrů, Valentin, který byl zároveň hukvaldským úředníkem). K dalšímu podstatnému rozšíření územního rozsahu biskupské mensy došlo v roce 1588, tentokrát na úkor jiného církevního zboží. K panství

Vyškov byly přiřčeny obce Krásensko, Studnice, Novosady, Pustiměřské Prusy, Ondratice, Brňany, Topolany, Heroltice, Rybníček, díl Tučap, Dražovice a díl městečka Švábenic. Všech uvedených 12 lokalit původně náleželo k majetkům ženského benediktinského kláštera v Pustiměři, který ovšem od poloviny 16. století ekonomicky značně upadal. V padesátých letech se na úkor kláštera bezostyšně obohacoval jeho správce Václav z Počernic, zatímco abatýšina služebná Kateřina ve velkém rozkrádala potraviny a poddaní z okolních vsí, zejména Studničtí, libovolně mýtili klášterní lesy. V krizi se ocitl rovněž klášterní pivovar, ačkoliv pustiměřské pivo bylo stále považováno za kvalitnější nežli vyškovské. Zkázou kláštera dovršil morální rozvrat. Kupříkladu v roce 1563 opustily z blíže neznámých důvodů klauzuru dvě řádové sestry a později již písemné prameny otevřeně hovoří o frivolním životě zdejších řeholnic. V roce 1577 byly do pustiměřského kláštera poslány dvě řeholnice ze zrušeného herburského kláštera v Brně, aby rozšířily celkový počet řádových sester v Pustiměři alespoň na čtyři. Vzhledem k dlouhodobě neutěšeným poměrům byla následně od roku 1582 papežem Řehořem XIII. svěřena vrchní pravomoc nad klášterem olomouckým biskupům. Stanislav Pavlovský ovšem neměl na další existenci skomírajícího kláštera zájem, a tak roku 1588 přesvědčil císaře Rudolfa II., aby povolil z příjmů z klášterního zboží financovat provoz olomoucké jezuitské koleje. V září téhož roku následovalo i oficiální zrušení pustiměřského kláštera prostřednictvím buly papeže Sixta V. Nastalé situace dokázal biskup Stanislav Pavlovský obratně využít a panství zrušeného kláštera bez protestů císaře, papeže či moravských stavů, přivtělil ke svému mensálnímu dominiu Vyškov s tím, že z jeho každoročních důchodů vyčlenil 500 moravských zlatých ve prospěch olomouckých jezuitů. V tomtéž roce (1588) proběhla také směna části mensálního dominia Osoblaha, konkrétně městečka Janova, za manský statek Rumberk, který byl dočasně připojen ke svitavskému stolnímu panství.

Vrcholu svého územního rozsahu ve sledovaném období dosáhlo biskupské „dominium speciale“ za episkopátu kardinála Františka z Ditrichštejna (episkopát 1599-1636). Až na drobné výjimky lze říci, že se tak stalo ještě před Bílou horou, neboť na následných konfiskacích olomoucké biskupství nijak neparticipovalo. Výjimkou bylo samozřejmě odnětí lén zpronevěřilým manům, ovšem tyto statky byly obratem uděleny novým leníkům, takže rozsah biskupské mensy tím nedoznal prakticky žádných změn. Ačkoliv se kardinál z Ditrichštejna, podobně jako jeho předchůdce Pavlovský, potýkal se stále narůstajícím zadlužením, podařilo se mu v roce 1601 připojit k mense rozsáhlé klášterní panství Žďár nad Sázavou. Způsob jeho nabytí přitom přímo korespondoval se ziskem pustiměřského panství před 13 lety. Bulou papeže Klementa VIII. bylo totiž rovněž dominium Žďár nad Sázavou bezúplatně postoupeno mense, pouze s podmínkou, aby olomoučtí biskupové i nadále vydržovali ve žďárském cisterciáckém klášteře 12 řeholníků. Počátkem ledna 1607 potvrdil tento status quo rovněž císař Rudolf II. Dne 9. května 1614 konfirmoval držbu dominia Žďár nad Sázavou jako součásti konglomerátu mensálních a komorních panství také král Matyáš II. Klauzuli o povinnosti vydržovat z výnosů panství 12 řeholníků ovšem nahradil závazkem olomouckých biskupů každoročně vydávat z důchodů 1 000 zlatých ve prospěch olomouckého semináře. V říjnu 1614 posvětil svým souhlasem toto ujednání rovněž papež Pavel V. V témže roce navíc připojil biskup ke kroměřížské mensální državě ves Kanovsko.

Možnosti a limity územní expanze mensy

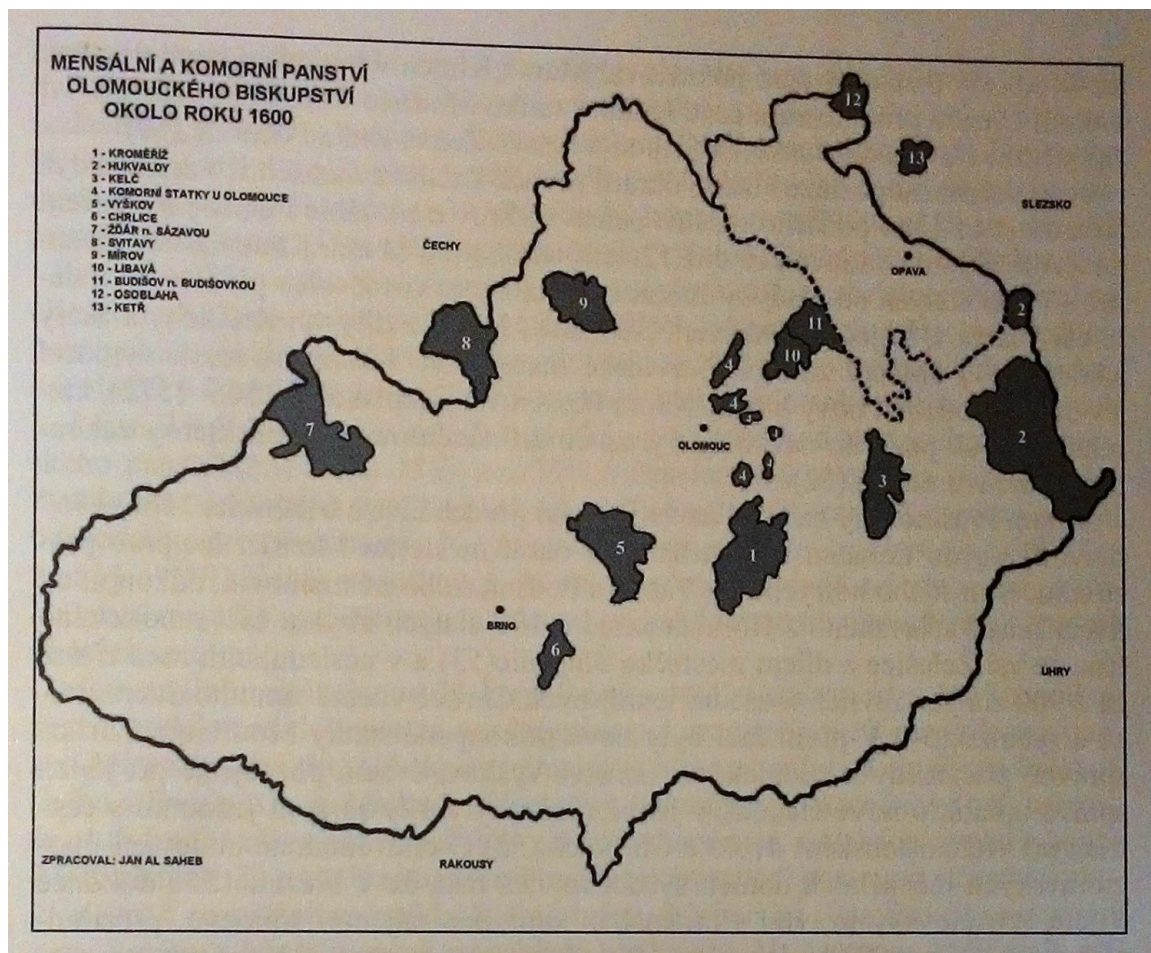
Proces scelování a rozšiřování územního rozsahu mensálních a komorních dominií souvisel jednoznačně s nástupem nových ekonomických a hospodářsko-sociálních podmínek a s tím spojených vývojových trendů. Jednak došlo během 16. století k rozvoji režijního velkostatku jako dominantního prvku hospodářské struktury českých zemí, což ve svém důsledku vedlo právě ke snaze

o vytvoření kompaktních dominií, tedy vnitřně uzavřených a hospodářsky nezávislých celků. Rozsáhlejší dominia tedy územně expandovala na úkor drobnějších územních celků, jejichž držitelem byla v převážné míře drobná šlechta. Hovoříme-li však v souvislosti s přechodem drobných držav do rukou velkého vlastníka o úpadku nižších složek rytířského stavu, tedy zemanů a vladyků, činíme tak z prizmatu soudobého chápání tohoto procesu. Někteří příslušníci z řad nižší šlechty totiž paradoxně ztrátou svého pozemkového majetku naopak zbohatli a prostřednictvím úvěrových transakcí, které se staly hlavním zdrojem jejich příjmů, se etablovali jako nová, ekonomicky prosperující složka rytířského stavu. Kupříkladu biskupský man, vladyka Jiřík Fajtl z Pomanzed, který po vynuceném odprodeji veškerého pozemkového vlastnictví našel zdroj příjmů právě v úvěrovém podnikání, se později stal věřitelem olomouckého biskupa Viléma Prusinovského. Ironií osudu v tomto případě byl fakt, že právě Prusinovský donutil před lety Fajtla k odprodeji jeho manství k mense. Ze zadluženého vladyky se tak stal během několika let de facto finančně prosperující měšťan, řadící se však ve společenském žebříčku formálně i nadále mezi rytířský stav. Zároveň s procesem scelování a rozšiřování velkých dominií tedy sledujeme rovněž vnitřní transformaci dosavadních společenských struktur, která v předbělohorském období zasáhla především rytířský stav, respektive jeho nižší složky. Z hlediska územního rozvoje biskupského „dominia speciale“ nutno zdůraznit roli, kterou při úsilí olomouckých biskupů o scelení a rozšíření mensy sehrál v mnoha případech fakt, že připojovaná území náležela k manským statkům biskupství, na něž měli biskupové přednostní kupní právo. Rozumí se tím pochopitelně právo přikoupit takovou državu pouze k některému z mensálních panství jako nezcizitelnému majetku biskupství, nikoliv pro vlastní osobu, respektive rod. Nad každým takovýmto majetkovým převodem proto bděla v roli ochránce práv biskupství olomoucká kapitula.

Závěr

Pozemková základna olomouckého biskupství byla jedním ze zásadních zdrojů mocenského postavení této instituce. Z hlediska právní struktury se v rámci pozemkového majetku biskupství již ve 13. století vydělily statky tvořící biskupskou mensu (tzv. mensální a komorní panství). Tyto bezprostřední biskupské statky prošly během staletí značně složitým územním vývojem, přičemž za klíčové lze bezpochyby považovat období 16. a prvních dvou desetiletí 17. století. V této etapě došlo nejen ke konsolidaci během 15. století rozchvácené pozemkové základny biskupství, ale od poloviny 16. století možno pozorovat výrazně expanzivní politiku nejvyšších katolických církevních hodnostářů na Moravě. Proces scelování a rozšiřování územního rozsahu mensálních a komorních dominií přitom souvisel jednoznačně s příchodem nových ekonomických hospodářských podmínek a s tím spojených vývojových trendů. Nástupem režijního velkostatku jako dominantního prvku hospodářské struktury českých zemí se držitelům rozsáhlejších dominií. (a tedy i olomouckým biskupům) otevřela cesta k postupnému pohlcování drobnějších, ekonomicky znevýhodněných statků.

Expanzi biskupské mensy umožnil v mnoha případech rovněž fakt, že připojovaná území náležela k manským statkům biskupství, na něž měli biskupové přednostní kupní právo. Naopak limitující faktor představovala během předbělohorského období chronická zadluženost biskupské pokladny. Navzdory tomu znamenala celková rozloha biskupské mensy krátce před Bílou horou přibližně 8-10 % veškerého pozemkového majetku na Moravě.

Počet sídelních lokalit a územní rozsah olomoucké biskupské mensy(124) v polovině 16. století okolo roku 1620						
panství	města	městečka	vsi	města	městečka	vsi
Kroměříž(125)	1	1	26	2	1	35
Kelč	–	1	7	1	–	14
Hukvaldy	1	3	17	2	3	29
Vyškov(126)	1	2	8	1	3	20
Mírov–Svitavy(127)	1	2	14	2	2	46
Osoblaha–Ketř	2	–	2	2	–	4
Budišov–Libavá(128)	–	2	10	2	–	12
komorní vsi u Olomouce(129)	–	–	5	–	–	5
Chrlice	–	–	–	–	2	7
celkem	6	11	89	12	11	172